

dat aan de arbeidsdeling tussen koloniën en metropool in de negentiende eeuw zo'n gewicht toekent voor de negentiende-eeuwse voorsprong van Europa op Azië, in 2000 nog niet zijn stempel heeft gedrukt op het debat.

Voor sommige lezers zal het boek gedateerd zijn, voor anderen, onder wie ondergetekende, is het een nuttig referentiewerk dat in vogelvlucht een inzicht geeft in de ontwikkeling van 'labour history' in de laatste dertig jaar van de vorige eeuw. En al komen er ieder decennium weer nieuwe thema's bij, elk vakgebied kent zijn evergreens en die komen ook hier ruimschoots aan bod. De uitgebreide index en de bijna 100 pagina's lange bibliografie maken dit boek tot een uitstekend naslagwerk, dat kan helpen bij het voorkomen van opnieuw uitgevonden wielen.

Ulbe Bosma

Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, Amsterdam

Rosemarie Buikema en Maaïke Meijer (eds.), *Kunsten in beweging 1980-2000*;
 Rosemarie Buikema en Maaïke Meijer (eds.), *Kunsten in beweging 1900-1980*;
 Wim Willems, *De kunst van het overleven. Levensverhalen uit de twintigste eeuw*;
 Jaap Vogel, *Nabije vreemden, een eeuw wonen en samenleven*. Reeks Cultuur en
 migratie (Den Haag: Sdu Uitgevers, 2003-2005). ISBN respectievelijk
 90 12 09776 2, 90 12 09775 4, 90 12 09774 6, 90 12 09777 0.

De reeks 'cultuur en migratie in Nederland' bestaat uit vijf delen waarin vanuit diverse invalshoeken bekeken wordt hoe de Nederlandse cultuur gedurende de twintigste eeuw is veranderd door de komst van migranten. Deze reeks kwam tot stand op initiatief van het Prins Bernhard Cultuurfonds.

De reeks onderstreept de multidimensionaliteit van de Nederlandse cultuur, een cultuur die bestaat uit een veelheid van culturen die in beweging zijn en steeds nieuwe verbindingen met elkaar aangaan. Deze steeds veranderende Nederlandse cultuur neemt ook op wat migranten hebben aangebracht aan kunst, zinswijzen, leefvormen en stijlen. Culturele veranderingen zijn het resultaat van een veelheid van processen en manifesteren zich in onderscheiden wijze in diverse sociale, religieuze, seksuele en generationele milieus. Centraal in deze publicaties staat de rol van immigratie binnen culturele veranderingen in Nederland. De reeks richt zich op concrete, zichtbare veranderingen in de culturele, materiële en sociale omgeving. De vraag is hoe in Nederland de kunsten, het wonen, het samenleven en de alledaagse cultuur zich onder invloed van immigratie hebben gewijzigd gedurende de twintigste eeuw. De analyse van de opname van deze 'vreemde' invloeden in de Nederlandse cultuur stelt tegelijkertijd de vraag hoe migranten over generaties heen opgenomen zijn in de Nederlandse samenleving en niet meer als vreemd werden beschouwd.

Hoewel het een reeks betreft hebben de uitgevers elk boekdeel een autonome identiteit gegeven. De inleiding waarin de reeks wordt toegelicht door het auteurscollectief en de bijlage waarin Leo Lucassen een kort overzicht geeft van de immigratie naar Nederland in de twintigste eeuw zijn in elk boekdeel opgenomen. Leo Lucassen wijst in dit overzicht op de specificiteit van de migratiedynamiek naar Nederland. Zo kende Nederland gedurende de twintigste eeuw, omwille van demografische en economische redenen, in tegenstelling tot bijvoorbeeld Frankrijk en België, een gering tekort aan arbeidskrachten in de industrie en landbouw. De arbeidsmigratie naar

Nederland bleef dan ook gedurende de twintigste eeuw en zelfs tijdens de jaren 1960 vrij gering. De migratie naar Nederland werd vooral bepaald door de dekolonisatie. Koloniale migranten, eerst uit Indonesië en later uit Suriname hebben van Nederland een immigratiesamenleving gemaakt.

Zowel deze inleiding als de bijlage is heel lezenswaardig, maar wanneer men de hele reeks aanschaf krijgt men wel bijna vijf keer deze twintig pagina's. Bijna, want in het derde deel is om onduidelijke redenen het overzicht van immigratie naar Nederland in de twintigste eeuw weggevalen. De artikelen opgenomen in deze vijf boekdelen betreffen allemaal originele bijdragen met uitzondering van het artikel van Hans Ludwig C.Jaffé over Duitse kunstenaars in Nederland dat al in 1982 verscheen in een tentoonstellingscatalogus. Het geheel is heel verzorgd samengesteld met een uitgebreid register.

Het eerste en tweede deel van de reeks, beide geredigeerd door Rosemarie Bui-kema en Maaïke Meijer, behandelen de kunsten in beweging. De lezer doorloopt in deze lijvige delen (elk 420 pagina's) de twintigste eeuw, waarbij een breed scala van kunsten -beeldende kunst, dans, muziek, literatuur, film, toneel- de revue passeert. Het gaat hier om een exemplarische greep van contacten in Nederland met een andere cultuur. Ook kosmopolitische reizigers of kunstenaars die slechts kort in Nederland vertoefden worden in dit caleidoscopisch overzicht opgenomen en in die zin is de band met migratie en cultuurverandering vrij rekbaar. Een sterke inleiding houdt deze beide boekdelen goed bij elkaar.

Het derde deel onder de titel 'kunst van het overleven' is van de hand van Wim Willems en biedt twaalf levensverhalen, in tien portretten uit de twintigste eeuw. Willems werkt diepgaande persoonlijke geschiedenissen van immigranten uit. Het veranderen van Nederland over de twintigste eeuw is goed voelbaar in deze, weliswaar subjectieve verhalen veelal opgetekend in het begin van de 21ste eeuw. Willems slaagt er met zijn vlotte pen goed in transnationale levensverhalen uit te werken. Het zijn verhalen waarin Nederland en de regio van oorsprong in elkaar overvloeien. De meervoudige identiteiten van deze individuen worden uitgebreid besproken, maar tegelijkertijd is er ook aandacht voor bredere thema's zoals de geschiedenis van het emigratie- en immigratieland.

De portretten zijn geen dwarsdoorsnede van de ervaringen die nieuwkomers opdeden in het Nederland van de twintigste eeuw. Hoewel Willems een duidelijke poging doet om een breed palet van immigratie-ervaringen te schetsen, blijft het boekdeel sterk ingebed binnen een 'interessant' intellectueel en artistiek milieu. De buitenlanders die Nederland verlieten na enige jaren verblijf zijn er niet bij, ook de arbeidsmigranten van industrieel Nederland of de vluchtelingen eigen aan de geweldadige twintigste eeuw zijn opvallend afwezig. Minder dan een kwart van de verhalen behandelen de eerste helft van de twintigste eeuw en het betreft vooral individuen die zich op eigen houtje vestigden in Nederland. Toch zijn heel wat van deze verhalen boeiende evocaties van weerbare overlevingskunstenaars die heel wat moeilijkheden trotseerden om hun leven inhoud te geven. Een autonome invulling die na de jaren zestig problematischer werd: individuele migranten werden sneller geassocieerd met 'hun' gemeenschap. Wim Willems en zijn getuigen wijzen hierbij naar de multiculturele bril als de dominante wijze waarop sinds de jaren zestig naar nieuwkomers in de immigratiesamenleving wordt gekeken. Hierdoor worden kunstenaars uit de migratie snel gepromoot als woordvoerders van 'hun' gemeenschap, een definiëring van bovenaf die hen elke individualiteit ontzegt.

Het vierde boekdeel van de hand van Jaap Vogel onder de titel 'nabije vreemden' sluit het sterkst aan bij de sociale geschiedenis. Dit korter boekdeel (240 pagina's) handelt over de relatie tussen wonen en samenleven in de loop van de twintigste eeuw. Vogel onderscheidt op basis van de bestaande literatuur over migratie diverse woonpatronen en kijkt hoe deze invloed uitoefenen op (etnische) groepsvorming en interactie met de gastsamenleving. De auteur onderscheidt zes sociaalruimtelijke perspectieven.

Vakantie- en pleegkinderen die 'in het hart van het gezin' verblijven zijn de eerste groep. In de jaren zeventig en tachtig van de twintigste eeuw werden twintigduizend (jonge) kinderen in het buitenland, vooral Azië geadopteerd door Nederlandse (kinderloze) echtparen. Het was een noodoplossing omdat Nederlandse kinderen voor adoptie schaarser werden, terwijl de vraag waarschijnlijk steeg door het biologisch gevaarlijke uitstel van de kindertijd. Deze in Nederland gesocialiseerde adoptiekinderen bleken zich probleemloos in Nederland ingepast te hebben. Hun uiterlijk maakte hen voor de buitenstaanders wel vreemd, maar binnen het gezin bracht dit mee dat hun adoptie hierdoor op eerlijke wijze werd besproken. De anonimiteit van de biologische ouders die hen bij jonge leeftijd afstonden kon hun relatie nauwelijks belasten. Kinderen die op krachten kwamen tijdens een vakantie vormen voor Vogel de historische antecedenten van de adoptiekinderen. Op basis van het onderzoek naar Hongaarse kinderen blijkt dat een niet gering aandeel van deze kinderen uiteindelijk geadopteerd werden door kinderloze echtparen. Was er in Nederland tot de jaren 60 dan toch geen voldoende ruim aanbod aan adoptiekinderen? Zich baserend op het minimale Nederlandse onderzoek ter zake -een doctoraalscriptie- besluit Vogel met een aantal stellingen betreffende deze historische ervaring. Zo wordt, gezien hun blanke huidskleur het toeschrijven van vreemdheid aan deze kinderen ontkend. Dat er vele andere wijzen zijn om vreemdheid toe te schrijven wordt hierbij genegeerd. Ook wordt de relatie tussen Nederlandse pleegouders en Hongaarse biologische ouders iets te idealistisch voorgesteld als een uitwisseling van culturen. Macht lijkt afwezig in deze relatie, hoewel de adopties aangeven dat er misschien toch soms wat meer aan de hand was dan louter het aanbieden van een leuk vakantieverblijf aan minderbedeelde kinderen.

Het tweede sociaalruimtelijk perspectief is het inwonend dienstpersoneel, waarbij deze immigranten ook in de privé-sfeer opgenomen zijn. Hier kan Vogel wel steunen op een rijke onderzoekstraditie. Het breed panorama dat hij schetst van deze vrouwelijke en bij uitstek tijdelijke arbeidsmigratie geeft de veelzijdigheid weer van deze migratie. Hoewel er sterk uiteenlopende historische ervaringen waren, wijst Vogel toch op een belangrijke overeenkomst, namelijk de afhankelijke positie van deze 'intieme' vreemdelingen. Deze vrij totale afhankelijkheid die bijna enkel een monoloog vanuit de Nederlandse samenleving mogelijk maakt is geen uitzonderlijke migratie-ervaring. Bij twee andere woonvormen besproken door Vogel -concentratiewijken en kampen- was er ook al nauwelijks interactie tussen de immigranten en de Nederlandse samenleving. Zeker bij de kampen werd de dialoog soms doelbewust onmogelijk gemaakt door de overheid. Bij de twee laatste woonvormen die Vogel bespreekt waren er wel mogelijkheden om een dialoog aan te gaan met de Nederlandse samenleving. Zowel de etnische ondernemers die woonden en werkten te midden van Nederlanders, als de gastarbeiders die verbleven in kosthuizen konden een relatie uitbouwen met de Nederlandse samenleving.

Het boekdeel van Vogel brengt geen nieuwe onderzoeksresultaten, maar kan steunen op het intensief onderzoek dat verricht werd gedurende de laatste decennia naar de Nederlandse historische ervaring van migranten. Zo is bijvoorbeeld het historisch onderzoek in België en Luxemburg, ondanks de veel rijkere immigratie-ervaring, veel minder uitgewerkt. Vogel steunt op deze rijke historiografie om de relatie tussen woonvorm en integratie onderbouwd te presenteren. Andere invalshoeken op het integratieproces zoals arbeid, politiek of religie waren mogelijk geweest, maar vertrekend van het wonen kon de auteur de volledige immigratie naar Nederland bestrijken.

In deze boekdelen wordt de migrant als doelgroep van de publicatie duidelijk afgeleid, maar weinig argumenten worden aangedragen waarom enkel immigranten worden behandeld. Migratie binnen Nederland en emigratie uit Nederland blijft buiten het vizier van de reeks, ook terugkeerders worden niet opgenomen bij de immigranten. Jammer dat geen gebruik werd gemaakt van een bredere definiëring van migrant. Nederlandse emigranten, maar ook buitenlandse pendelaars en tijdelijke migranten hadden het eenrichtingsverkeer dat deze reeks oproept kunnen nuanceren. Ook voor de sociaal-culturele invalshoek van deze reeks had de interactie tussen bijvoorbeeld Zeeuwse emigranten en de immigratiesamenlevingen waar ze zich vestigden, ook binnen Nederland zelf een meerwaarde betekent. Met een bredere invalshoek had de reeks zich (nog) beter geleend tot het ter discussie stellen van de dominante wijze waarop vandaag de dag in Nederland naar migratie en integratie wordt gekeken. De historische discipline leent zich immers tot een 'subversieve' kijk op de maatschappij waarin de historicus werkt en leeft. Het auteurscollectief wijst ook voorzichtig op dit potentieel door bijvoorbeeld in de inleiding op de reeks te stellen dat 'het interessant zou zijn na te denken over de vraag of de migratie vanuit de nog niet zelfstandige koloniën (zoals Suriname) eigenlijk ook niet als interne migratie kan worden gezien' (p. vii). Toch waagt deze reeks zich nauwelijks aan het uitwerken van verrassende historische inzichten. Deze reeks heeft als belangrijkste verdienste om het breed verspreide historisch onderzoek van de Nederlandse immigratie-ervaring te bundelen in een aangenaam geschreven en laagdrempelige publicatie. Voor de sociaalhistorische analyse van de Nederlandse migratie-ervaring is het derde deel van deze reeks, van de hand van Jaap Vogel een aanrader.

Frank Caestecker

Vakgroep nieuwste geschiedenis, Universiteit Gent

Muriel Neven, *Individus et familles: les dynamiques d'une société rurale. Le Pays de Herve dans la seconde moitié du XIXe siècle*. (Genève: Droz, 2003) 530 p.

ISBN 2-87019-284-3. Tevens verschenen als proefschrift aan de Universiteit van Luik 2000.

Het proefschrift van Muriel Neven stelt de veranderingen centraal binnen een specifieke rurale maatschappij in de tweede helft van de negentiende eeuw, benadert vanuit de levenslopen van families en individuen. Haar doel is te begrijpen op welke manier het rurale Land van Herve reageerde op een sterk veranderende maatschappelijke context, 'la recomposition de la société'. Meer specifiek op welke manier de levenslopen van huishoudens/families en individuen zich in de veranderende sociaaleconomische context aanpasten aan de nieuwe opties en keuzes.